

”רמיגרנט” בנוף מולדתו

גרשם שלום – מברלין לירושלים ובחזרה

נועם זדוף

טיפשות אמיתית של יהודים

שלום הגיע לארץ ישראל בשנת 1928 ממניעים ציוניים מורכבים: כחסיד של אחד העם הוא דגל בהקמת מרכז רוחני בארץ ישראל, אולם מרכז זה היה צריך להיות אקסקלוסיבי וסגור ברוח חוגו של האר”י בצפת במאה ה־16; מבחינה תרבותית דגלה ציונותו של שלום ב”מפעל הכינוס” ליצירות הספרות היהודית, שהגה ביאליק כאמצעי להבטחת קיומה של היהדות לדורות הבאים. העברית שבפיו הייתה שפה נרכשת, שהייתה אז בעיצומו של תהליך של חידוש ושינוי (על הסכנות שבשינוי זה שלום הצביע במכתב לפרנץ רוזנצווייג מ־1926). על אף שליטתו המרשימה בעברית הכתובה, השפה המדוברת נשארה בפיו מתובלת במבטא יקי כבד ולא הייתה חפה מטעויות.

כאשר הגיע שלום לירושלים, החל תהליך של התפכחות מחלומה הציוני המורכב. מימושה של כל אוטופיה והפיכתה למציאות יום־יומית כרוכים לרוב ברגשי אכזבה, אך ייחודיות לשלום היו הסיבות לאכזבתו ודרך תגובתו עליה. האכזבה הראשונה הייתה חיי התרבות בארץ הקודש, שנראו לצעיר הברלינאי המשכיל במצב עלוב למדי. במכתב מדצמבר 1924 לידו ורנר קרפט, שנתר בגרמניה (ועלה ב־1934), תיאר שלום את חיי היום־יום במולדתו החדשה וציין שרק בארץ

גרשם שלום נחשב היום לאחד מהאינטלקטואלים היהודים והישראלים המרכזיים במאה ה־20. שלום, שנולד בברלין במפנה המאה ועלה לארץ ישראל בצעירותו, השתייך כל חייו לקהילת עולי מרכז אירופה, ה”יקים”. הוא מילא תפקידי מפתח בעולם האקדמי הישראלי, שבהקמתו וביסוסו היה הוא עצמו גורם מרכזי. נוכחותו הבולטת והסמכותית הפכה אותו לדמות אב עבור אנשי רוח ישראלים רבים, ולעתים עוררה בהם יחס דו־ערכי; במקביל תפס מקום גדל והולך בחוגי אינטלקטואלים בגרמניה שלאחר המלחמה.

נוכחותו בגרמניה לא הייתה מלווה ברגשות מעורבים מצד עמיתיו וידידיו. דווקא שם שימש שלום ”גשר” המאפשר רציפות דורית והמשכיות עבור דור צעיר של אנשי רוח מקומיים. ספרו האוטוביוגרפי ”מברלין לירושלים” פורסם לראשונה בגרמנית ב־1977, ובגרסה עברית מורחבת רק ב־1982. הוא מספר את סיפור ילדותו של שלום בגרמניה הקיסרית ועד מעברו להתגורר בירושלים ב־1925, עם כניסתו לאוניברסיטה העברית בירושלים בהיותו בן 27. המחבר בחר שלא לשתף את קוראיו באשר למקומה של ברלין בחייו בעשורים שלאחר הגעתו אל מחוז חפצו בירושלים. ועדיין, לעיר הולדתו ונעוריו הייתה נוכחות גוברת והולכת בהמשך חייו.

גרשם שלום בשליחות להצלת אוצרות התרבות ששדדו הנאצים באירופה, 1946

מבחינה פוליטית מתרחבת במהירות התהום ההולכת ונפערת בין החלום למציאות. התמודדותו של שלום עם אכזבות אלה התבטאה בהסתגרות ב"מגדל השן" של האקדמיה ובחוגי חברים פרטיים, ובהימנעות מכל פעילות ציבורית פוליטית בולטת. במאמר בעיתון הגרמני-ציוני "יודישע רונדשאו" מנובמבר 1928 ביטא שלום את חששותיו כך:

נותרת לנו רק דרך חתחתים זו, לפעול לקרבה במחננו ובמחנה הערבים. או נותרת דרך הרוויזיוניסטים, להישען על חרב דימוינית ולא להירתע מאינסוס של תושבי הארץ כדי להוציא לפועל את מדינת היהודים. אך בדיקו זה יהיה, אם ניתן יהיה להגשים זאת, לא אחר מאשר שקיעתה המוחלטת של הציונות.

ישראל אפשר למצוא את "התופעה של טיפשות ראשונית, אמיתית (שלא לומר מקורית) של יהודים". שלום שאף לבנות מרכז יהודי בארץ ישראל שאמור היה להתפתח ולפרוח מתוך שוליה המזרחיים של אירופה, אולם ירושלים בשנות ה-20 הייתה רחוקה מן ההיצע התרבותי שהיה אז בברלין ובערים אחרות.

האכזבה השנייה הייתה פוליטית. כרבים מקרב יוצאי מרכז אירופה באוניברסיטה העברית, שלום היה חבר באגודת "ברית שלום" שדגלה בדו קיום יהודי-ערבי בארץ. רעיון זה לא רווח ביישוב העברי המתפתח, והתפרצות האירועים האלימים ב-1929 (מאורעות תרפ"ט) הראתה לשלום כי גם

מפגש עם ריכרד מון וייצזקר, לימים נשיא גרמניה (הספרייה הלאומית)

"מחילה לדור שהפך לאשם"

נקודת המפנה המרכזית בחייו של שלום הייתה השואה. מתוך מכתבים פרטיים וקטעי יומן שטרם ראו אור מצטייר המשבר הנפשי שפקד אותו בעקבות האירועים באירופה. בקיץ 1940 הוא איבד בנסיבות טראגיות את אחיו ורנר, הקרוב לו מכל אחיו, שנספה בבוכנוואלד; ואת ידידו הטוב ולטר בנימין, הוגה ומבקר תרבות נודע, שהתאבד בעת בריחתו לספרד. אמו ושני אחיו הנותרים הפכו לפליטים והיגרו לאוסטרליה. על השבר האישי נוסף השבר במישור האידאולוגי: אירועי השואה הכניסו לדעת שלום את המפעל הציוני אל תוך מלכוד, כיוון שהם הוכיחו בנוראותם כי הציונות – לפחות זו שבה דגל שלום – לא הייתה יכולה מלכתחילה להיות פתרון לשאלה היהודית. ב־5 באפריל 1948 כתב שלום לבן ציון דינור: "וזו בעצם כל הטרגדיה: הציונות שלא חלמה על חיסול כזה של הגולה, אינה מהווה כלל 'תשובה' למאורעות. היא היוותה תשובה למאורעות ממין וסוג אחר לגמרי".

הפטרונות השונים שהוצעו בשעתו נראו כעת, באור השבר הנורא, חסרי כל טעם ותוחלת. כאשר השוליים המיועדים למרכז שייבנה נחרבו ואינם עוד, מהו הטעם במרכז עצמו? תחושה זו הועצמה במפגשו של שלום עם אירופה החרבה ב־1946, בעת מסעו בשליחות האוניברסיטה העברית לאיתור אוצרות התרבות היהודיים ששדדו הנאצים.

באופן פרדוקסלי, השואה גם הביאה ל"חזרתו" של שלום אל ארץ מולדתו. לא הייתה זו חזרה חד־משמעית ומוחלטת אלא תהליך הדרגתי, שבו מרכז הכובד הלך ונטה לכיוון עולם הרוח הגרמני. בשנת 1949 השתתף שלום לראשונה במפגשי "אראנוס", מפגשים שנתיים של חוקרים מובילים מכל העולם בתחום מדע הדתות, שהתקיימו באווירה נינוחה בעיירה השווייצית אסקונה. העובדה שיוזם המפגשים היה הפסיכולוג קרל גוסטב יונג, שהיה מקורב לנאצים, לא הרתיעה אותו. עם השנים הפך שלום לאחד ממשתתפיהם הקבועים והמרכזיים של המפגשים, ובהם קשר קשרים שמשכו אותו יותר ויותר אל העולם האינטלקטואלי הגרמני.

האדם שסייע יותר מכול בהצלחת "חזרתו" של שלום לגרמניה היה זיגפריד אונולד. אונולד היה מנהלה של הוצאת זוהרקמפ בפרנקפורט, שפרסמה את כתביו של שלום בגרמנית. כתביו של ולטר בנימין, ששלום ערך מתוך עמדה ביוגרפית, חשפו את הקורא הגרמני גם אל סיפור חייו של שלום. סיפור זה היה בדיוק מה שהדור הצעיר של אנשי הרוח הגרמניים, דור הבנים לתקופה הנאצית, ביקשו: דמות חלופית של אב ומורה, אשר אין לפקפק במוסריות של עֵבְרו. ידידו הפילוסוף יורגן הברמס תיאר את תפקידו של שלום עבור הדור הצעיר, בצד אינטלקטואלים אחרים ששבו לגרמניה: "הם באו כסמכות מוסרית, שהחזיקה בידה את האמצעי שהיה ביכולתו להעניק מחילה לדור שהפך לאשם".

שלום, שעזב את גרמניה ב־1923, חי בהווה במדינת ישראל – ובו בזמן היה גרמני מתקופת הקיסרות, שהרי הוא לא חווה את שנות רפובליקת ויימאר ואת השינויים שהביאו בכנפיהן. כך גם שפת אמו, שרכש בילדותו: הגרמנית שבפיו עוררה

רגשות נוסטלגיים חזקים לתקופת הקיסרות בקרב עמיתיו וידידיו הגרמנים בשנות ה־60 וה־70. בעצם קיומו היווה שלום גשר אל העבר הגרמני "הטוב", שאילו רצה הדור הצעיר להתחבר כדי לצעוד קדימה מעל לתהום הפעורה מאחוריו. שלום, מצדו, מילא ברצון את התפקיד שהוטל עליו. שיבתו לגרמניה לא הייתה רק במישור הגיאוגרפי אלא היה לה גם ממד זמני: היא הייתה חזרה בזמן, אל העבר, – לתקופה שלפני החידלון הגדול, שאליה נהו אינטלקטואלים צעירים רבים ושאותה הוא ייצג עבורם. מבחינה זו שלום לא היה אָמִיגְרָנט (מהגר) אלא "קָמִיגְרָנט": לא כזה שמפנה גב לארץ שהיגר אליה, אלא מאלו שחיים בין העולמות. וגם הוא נהה אל העבר: אל התקופה שלפני הגשמת החלום, הגשמה שנכרכה כאמור בכאב ובאכזבה.

את המסע מברלין לירושלים ובחזרה עשה שלום תוך תנועה בין ובתוך רשתות חברתיות: מסכת מפותלת של קורי מערכות יחסים, ידידויות ויריבויות, שנטו לאורך שנים והתוו את סיפור חייו. מתולדות חייו מצטייר דיוקן של אינדיבידואליסט, אינטלקטואל הנע בין העולמות אבל לא שייך באמת לאף אחד מהם. בכל הקשור לגרמניה זהו סיפור ייחודי בתולדות היישוב ומדינת ישראל, אך בו בזמן הוא מקפל בתוכו את תולדותיו של החלום הציוני כולו.

שלום לחוף אגם סילס בשווייץ, סמוך לפטירתו

לעיון נוסף

1. ח' ארנדט וג' שלום, חליפת מכתבים, ירושלים תשע"ד.
2. נ' זדוף, מברלין לירושלים ובחזרה: גרשם שלום בין ישראל וגרמניה, ירושלים תשע"ה.
3. ג' שלום, מברלין לירושלים: זיכרונות נעורים, תל אביב תשמ"ב.